

ס"ס-מחנות-הריכוז

קרין אורת

המספר הכולל של הקורבנות שנרצחו במחנות הריכוז מסתכם בכשני מיליון.¹ השאלה מי ביצע את הרצח במחנות – ובתור מחזיק בתפקיד אחראי – טרם נתבררה.

ההיסטוריון האמריקני רוברט לואיס קול טבע בסקירתו על תולדות הס"ס ודפוסי ארגונו את המונח 'ס"ס-מחנות-הריכוז' (Konzentrationslager-SS). מושג זה מתייחס לקבוצה שפעלה בתוך מטות הפיקוד של הס"ס במחנות הריכוז, אשר הדבר שציין אותה היה, שהיתה מוצבת בהם באורח קבוע. קול מניח, שגם בעיצומה של המלחמה לא הועברו אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז אל היחידות הלוחמות של הוופן-ס"ס.² זהו דבר ראוי לציון, כיוון שבמשך כל זמן המלחמה, במיוחד במהלך השנה האחרונה למלחמה, יש להניח כי היה מעבר בהיקף נרחב של אנשים מיחידות המשמר של מחנות הריכוז לוופן-ס"ס ולהיפך. עבודותיהם של מירוסלב קרני (Kárny), היינץ בוברך (Boberach) וברטרנד פרץ (Perz) מוכיחים זאת באופן חד-משמעי.³

כדי לבחון את התזה של קול באופן אמפירי – ולהשיב על השאלה שבפתח המאמר – בדקתי שתי קבוצות של ראשי ס"ס שהיו קשורים לאותם מחנות ריכוז שהיו כפופים לפיקוח על מחנות הריכוז (מ-1942 ואילך חטיבת-משרדים D במשרד הראשי למשק ולמינהל בס"ס): ראשית, את מי שהוגדרו ראשי המחלקות (Abteilungsleiter), אשר במידרג נמצאו מיד מתחת למפקדי המחנות (Lagerkommandanten), שנית, את המפקדים עתמם. עם ראשי המחלקות שנבדקו נמנים: השליש (Adjutant), ראש משמר האסירים (Schutzhaffführer), ראש יחידת העבודה (Arbeitseinsatzführer), ראש המינהל (Verwaltungsführer) ראש יחידות המשמר (Führer der Wachmannschaften), וראש

¹ מספר זה מקיף אך ורק את הקורבנות שנרצחו במחנות הריכוז במה שכונה פיקוח-מחנות-הריכוז (Inspektion der Konzentrationslager) (מ-1942 ואילך חטיבת-משרדים D במשרד הראשי למשק ומינהל של הס"ס. השווה:

Karin Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*, Hamburg 1999, p. 345f

² Robert Lewis Koehl, *The Black Corps. The Structure and Power Struggles of the Nazi SS*, Madison, Wisconsin 1983, p. 168
להגדיר אותה תופעה: German: Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 3 vols., Edition Frankfurt 1990, p. 963

³ Miroslav Kárny, "Waffen-SS und Konzentrationslager", in: *Jahrbuch für Geschichte* 33, 1986, pp. 231-261; Heinz Boberach, "Die Überführung von Soldaten des Heeres und der Luftwaffe in die SS-Totenkopfverbände zur Bewachung von Konzentrationslagern 1944", in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 34, 1983, pp. 1185-1900; Bertrand Perz, "Wehrmacht und KZ-Bewachung", in: *Mittelweg* 36, Heft October/November, 4, 1995, pp. 69-82

המחלקה הפוליטית (Leiter der politischen Abteilung).⁴ ביחס לראשי המחלקות ניתן להוכיח שנמנו עם קבוצה שאיישה תפקידי קבע במחנות הריכוז שהיו כפופים לפיקוח-מחנות-הריכוז (IKL – Inspektion der Konzentrationslager), או לחטיבת-משרדים D במשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס (Amtsgruppe D des SS-Wirtschafts- und Verwaltungsamtes – WVHA). בדרג זה במידרג תואם המונח שטבע קול את המציאות ההיסטורית: ניתן להגדיר את 'ס"ס-מחנות-הריכוז' כ"אליטה תפקודית" (Funktionseelite) נאצית שכללה ארבעה סוגים של נתיבה מקצועית (Laufbahn).⁵ ניתוח המבנה החברתי העלה, נוסף על כך, "קבוצה גרעינית" (Kerngruppe) של ראשי מחלקות (שכללה שלישים, ראשי משמרות אסירים, ראשי יחידות עבודה וראשי יחידות המשמר), שהחל במחצית שנות ה-30 התגייס מתוכה רוב מפקדי המחנות. המפקדים וראשי המחלקות איישו את צמרת ס"ס-מחנות-הריכוז: שיתוף הפעולה ביניהם, שהתבסס על חלוקת עבודה והתמיינות תפקודית, הוא שעשה את המערך התפקודי של מחנה ריכוז למנגנון של טרור ודיכוי. להלן יתואר ס"ס-מחנות-הריכוז לאור אפיוניו העיקריים. במרכז עומדות השאלות בדבר מוצא אנשיו והדור שעליו נמנו, בדבר הרכב הקבוצה ומהותה, בדבר ציוני-הדרך בהפעלת הכוח הקולקטיבית, ובדבר דרכם של חבריה לאחר "התמוטטות" (Zusammenbruch) הרייך השלישי.

דור נוער המלחמה

חלק גדול מאנשי ס"ס-מחנות-הריכוז נמנה עם הדור שכונה "דור נוער המלחמה" (Kriegsjugendgeneration).⁶ יש לשייכם לאותו דור שלא חווה את מלחמת-העולם הראשונה על בשרו, אולם גדל על המיתוס שלה. על חלק מבני הנוער ממין זכר פעל מיתוס זה כגורם מעצב זהות.

פרט לכך יש לציין, שהאנשים שנבדקו גדלו רובם ככולם במשפחות מן המעמד הבינוני. רובם סיימו את חוק לימודיהם בבית-הספר היסודי או התיכון, ואחוז ניכר מביניהם למד מקצוע מסחרי או טכני. אנשים אלה לא באו איפוא מרקע חברתי מקופח, אלא מלב החברה

⁴ הרופאים מחזיקים במעמד מיוחד, בהיותם ראשי המחלקות היחידים שלא היו מוצבים במחנות הריכוז באופן קבוע.

⁵ הכללת ס"ס-מחנות-הריכוז באליטות הנאציות מבוססת על הגדרה של אולריך הרברט, שלפיה קנה-המידה להשתייכות אליו הוא הקירבה והאחריות למדיניות הטרור וההשמדה של המשטר הנאצי: Ulrich Herbert, "Rückkehr in die Bürgerlichkeit? NS-Eliten in der Bundesrepublik", in: Bernd Weisbrod (ed.), *Rechtsradikalismus in der politischen Kultur der Nachkriegszeit. Die verzögerte Normalisierung in Niedersachsen*, Hannover 1995, pp. 157-173 (159).

⁶ על בעייתיות המונח והגדרתו בתוך: Ulrich Herbert, "Generation der Sachlichkeit. Die völkische Studentenbewegung der frühen zwanziger Jahre in Deutschland", in: Frank Bajohr et al. (eds.), *Zivilisation und Barbarei. Die widersprüchlichen Potenziale der Moderne. Detlev Peukert zum Gedenken*, Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte 27, Hamburg 1991, pp. 115-144; Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus. Weltanschauung und Vernunft*, Bonn 1996, pp. 42-50.

של ויימאר. הם נמנו עם אותן שדרות בחברה שספגו את הפגיעה החמורה ביותר מן המשבר הכלכלי, הפוליטי והחברתי שפקד את רפובליקת ויימאר, ואשר היו נתונות בסכנה של שקיעה חברתית. ואמנם תוצאות המשבר הכלכלי פגעו באופן חלקי – הגם שלא מעבר לפרופורציה – בראשי המחלקות ובמפקדי המחנות: חלקם איבדו בשנות ה-30, באופן זמני או לאורך זמן, את מקומות עבודתם.

בדרך כלל קשרו אנשי הקבוצות הנבדקות בנעוריהם, או בבגרותם המוקדמת, קשרים עם חוגים ממחנה הימין הקיצוני או עם חוגים פולקיים. נטייה זו הוליכה אותם בשלב מוקדם יחסית לשורות המפלגה הנאצית, הס"א או הס"ס. הם הצטרפו ל"תנועה" הנציונל-סוציאליסטית במועד שקדם באופן ברור ל"תפיסת השלטון" (Machtergreifung), ועל-פי-רוב היו חברים במפלגה הנאצית כבר בספטמבר 1931. לא המועד המוקדם כשלעצמו הוא הפרט המעניין – שהרי המעמד הבינוני נמנה עם ראשוני התומכים במפלגה הנאצית – אלא הקשר שבין גילם למועד הצטרפותם למפלגה ולארגוניה. כל אדם שני מביניהם היה חבר המפלגה הנאצית והס"ס במחצית שנות ה-20 לחייו.

הס"ס הציע להם, זמן קצר לאחר "תפיסת השלטון" עבודה במשרה מלאה, ועמה הזדמנות להיחלץ במקרים רבים ממצב של חוסר-ודאות מקצועית. בו בזמן נפתחה לפניהם אפשרות להפוך למקצוע את פעילותם הפוליטית למען ה"תנועה", שלמענה פעלו מנעוריהם.

רק הודות לחילופי השלטון בגרמניה נחלצו אנשים אלה מקיום בשולי החברה וממצב של אי-ביטחון תעסוקתי ועברו למרכז החברה הנציונל-סוציאליסטית. הם קפצו על ההזדמנות לכרוך את פעילותם הפוליטית עם מסלול קידום מקצועי ויוקרה צבאית. המשרה הקבועה בס"ס, שהמחקר ההיסטורי ראה בה מקריות ביוגרפית,⁷ מסתברת מתוך הכרת שייכותם המוקדמת למחנה הימין לא כפרי המקרה, אלא כעובדה סבירה.

המיקום במסגרת הס"ס

אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז הגיעו לס"ס-המחנות בדרך כלל עד מחצית שנות ה-30. הגורם המכריע בהצבתם במחנות המוקדמים – דכאו, ליכטנבורג (Lichtenburg), אסטרווגן (Esterwegen), זולצה (Sulza) או זכסנבורג (Sachsenburg) – היה במקרים רבים יחסי קירבה במסגרת השירות או יחסי "חברות" עם בכירים בס"ס, שכבר היו מוצבים בהם ובקשו לצרף אליהם פקודים ו"חברים" לשעבר לשם ביצור מעמדם הבכיר.

מי שנעשו לימים ראשי מחלקות ומפקדי מחנות החלו את שירותם בדרך כלל ביחידות המשמר. אולם לא פרט זה הוא הראוי לתשומת-לב, שהרי בסוף 1935 הם עסקו בפעילות זו

⁷ Tom Segev, *Commanders of Nazi Concentration Camps*, Boston 1977, pp. 267, 291

לצד למעלה מ-2,500 אנשי ס"ס אחרים,⁸ אלא העובדה, שעלו במהירות בסולם הדרגות, וכי עם הקמת מחנות הריכוז הנאציים, החל ב-1936, ובגיל שנע מתחילת עד מחצית שנות ה-30 לחייהם, העפילו לתפקידים במטות הפיקוד. בתקופת שירותם ביחידות המשמר הם הוכיחו כישורים או מעורבות למעלה מן הממוצע, ופרט לכך קשרו כבר בשלב מוקדם קשרים עם מי שהחלטה על קידומם היתה מסורה בידיהם: המפקדים, ראשי יחידות המשמר (שהחזיקו בתפקידים בכירים גם במחנות שפעלו לפני המלחמה), או עם האחראים בגוף הבכיר יותר של פיקוח-מחנות-הריכוז. קידומם לצמרת מחנות הס"ס העלה אותם לעמדה בכירה, שברפובליקת ויימאר לא היו זוכים להעפיל אליה בשל מוצאם, הכשרתם וכישורים האינטלקטואליים. הודות לשינויים בשלטון בלבד נפתח לאנשים אלה פתח לזכות בדרגת קצונה (שרובם ככולם הגיעו אליה ללא כל הכשרה או לימוד) ולרכוש לעצמם עמדת כוח אדירה, אך זו היתה מוגבלת למערכת מחנות הריכוז. בראיית הס"ס בכללותו כארגון ראוי להדגיש, שאנשי ס"ס-מחנות-הריכוז נשאו רובם ככולם, ועד סוף המלחמה, בשליש התחתון של מידרג הס"ס, קרי בעמדה מעוטת-השפעה.

הרשת החברתית של ס"ס-מחנות-הריכוז

ס"ס-מחנות-הריכוז היה "קבוצה מקצועית" מסוג חדש. ממצית שנות ה-30 ואילך הפכו המחנות בדכאו, בוכנוולד ובמיוחד זכסנהאוזן (Sachsenhausen), כמו גם פיקוח-מחנות-הריכוז, ששוכן ב-2 באוגוסט 1938 באורניינבורג (Oranienburg) (סמוך מאוד למחנה הריכוז זכסנהאוזן), למרכזי טרור ולמרכז של ס"ס-מחנות-הריכוז.⁹ עד למועד זה כבר העפילו רוב הגברים שנבדקו לתפקיד ראשי מחלקות. בסגל הפיקוד של הס"ס במחנות האמורים נוצרה רשת צפופה של קשרי עבודה ושל יחסים אישיים. התברר כי במיוחד הקשרים האישיים ויחסי החסות שהתפתחו בסגל הפיקוד של הס"ס (שכלל מפקדי ס"ס ממחנה הריכוז זכסנהאוזן ומפיקוח-מחנות-הריכוז) במחנה אורניינבורג מסוף שנות ה-30 ואילך פעלו כגורם שהשפיע בשנים מאוחרות יותר על מדיניות איוש התפקידים.

החלקים האינטגרליים ברשת חברתית זו, בעלת המארג המורכב, היו: יחסי ידידות אישיים – גם עוינויות אישיות -, מסגרת חברתית שפעלה לאור העיקרון האידיאולוגי בדבר ה'שותפות המשפחתית של הס"ס' (SS-Sippengemeinschaft), ו"קוד" לשוני משלה. בניגוד למי

⁸ המספרים לפי: Klaus Drobisch, Günther Wieland, *System der NS-Konzentrationslager 1933-1939*, Berlin 1933, table 21, p. 195, table 31, p. 257

⁹ נראה כי למחנה הריכוז רוונסבריק (Ravensbrück) היה תפקיד דומה למפקחות בכירות ולקבוצות של מפקחות. מחנה רוונסבריק שימש ממאי 1939 עד 1942 – מכל מקום על-פי הידוע למחקר בשעה זו – כמקום המעצר היחיד לאסירות מחנות ריכוז וכמקום ההכשרה היחיד למפקחות. רק ב-1942 החל המשרד למשק ומינהל של הס"ס להקים מחלקות נשים גם במחנות ריכוז אחרים. סגל המפקחות של מחלקות הנשים החדשות גויס מרוונסבריק.

שנמצאו מחוץ לעולם המחנות ידעו אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז ואסירי מחנות הריכוז לפענח ללא קושי את "שפת המחנות" שהלכה והתפתחה.

ואולם בעיקרו של דבר נבעה לכידות המארג החברתי מביצוע הפשעים במשותף: מן החיברות המשותף שנולד ממילוי אותו סוג של שירות. הפשיעה שבוצעה מתוך חלוקת עבודה ליכדה את הקבוצה ככזאת. כל אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז היו חייבים לעבור מין פולחן של חניכה, שנועד להקהות את רגשותם לרגשותיהם שלהם – ולייסורי המעונים -, ובעיקר לסייע להטמעתם בקבוצת מבצעי הפשעים. העבודה המעשית היא שהקנתה לאנשי ס"ס-מחנות-הריכוז את הידע על אופן הטיפול באסירי מחנות הריכוז ועל ניהול מחנות אלה, לא ה"הדרכה הרעיונית" שניתנה להם לעתים רחוקות. ס"ס-מחנות-הריכוז התפתח במרוצת שנות השלטון הנאצי ל"קבוצת מומחים" לטרור: "מומחיותו" התבטאה בעיקרה ביכולתו ובכונותו לבצע את מדיניות ההשמדה של המשטר הנאצי הלכה למעשה.

נוסף על כך ניתן להגדיר את ס"ס-מחנות-הריכוז כקבוצת-דומאים (peergroup). האנשים שנבדקו הונחו במעשיהם ובהתנהגותם על-ידי גישות נורמטיוויות לגבי דמותו והתנהגותו של מנהיג ס"ס. ה"התנהגות היאה לס"ס" שנדרשה מאנשי הס"ס, שמנהיגי הס"ס שאפו להחדירה בארגון כולו ואשר נבדקה באופן קבוע בדוחות האישיים, התייחסה לאישיות בכללותה: ל"תקינות המצב המשפחתי" (קרי נישואים הולמים מבחינת "גזעית" ו"רעיונית" וריבוי ילדים), ל"שכל הישר" ול"הופעה ללא דופי" בחוג החברים לשירות וליחס ה"קפדני אך הצודק" למפקדי הס"ס הזוטרים ולאנשי הס"ס מן השורה.

היחסים ה"חבריים" בין מנהיגי הס"ס לבין עצמם, שלא היו נקיים לגמרי מקונפליקטים ומסכסוכים אישיים, לא הצטמצמו לפעילות הארגונית גרידא. שכן הווי קהילת-הס"ס הקיף גם פעילויות חברתיות בסיסיות כמו אירועים חברתיים ותרבותיים, שכללו "ערבי חברים", ביקורים בצוותא בתיאטרון ובקולנוע ומוסכמות חברתיות. פעילויות אלה הולידו קשרים מגוונים בין אנשי הס"ס לערים ולכפרים שבקרבתם הוקמו מחנות הריכוז. הם בקרו במסבאות, בבתי קולנוע ובבריכות שחייה באזור, והופיעו בתהלוכות ובנשפי ריקודים. לא אחת נרקמו בהזדמנויות אלה קשרי ידידות וקשרים שהולילו לנישואים. במקרים רבים היתה זו לשכת-המרשם במחנה הריכוז הרלוונטי שערכה את הנישואים, וחבריו של החתן מן הס"ס שמשו בהם כ"ערבים מטעם הכלה" לצורך מילוי שאלון החובה של המשרד הראשי של הס"ס לענייני גזע והתיישבות (SS-Rasse- und Siedlungshauptamt), או כעדים.

נשות מנהיגי הס"ס התגוררו בדרך כלל במקומות שבהם שירתו בעליהן והחזיקו בתפקיד חשוב בקהילת הס"ס. יישובי הס"ס, שבהם התגוררו מפקדי הס"ס ומשפחותיהם, שכנו בדרך כלל לא הרחק מן המחנות, ומשפחות רבות העסיקו אסירים כמשרתים, גננים וככוחות עזר לעבודות שונות. המסגרת המשפחתית והחברתית גם אפשרה קשירת קשרי משפחה בין

אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז, דבר שההנהגה העליונה של הס"ס ראתה בחיוב, ואולי אף קדמה אותו במכוון. אולם את חשיבותו העיקרית של ההקשר המשפחתי והחברתי יש לראות בכך, שבאמצעותו נוצרה אווירה שהקרינה "נורמליות" ויציבות.

בעיני אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז סמלו המשפחות את המשכיות קיומו של ה"עם הגרמני", אשר לאחר המלחמה טענו כי למען רווחתו פעלו.

החיברות באמצעות השירות המשותף הוא שכונ את ס"ס-מחנות-הריכוז ככזה. אולם צורות האלימות והטרור שפותחו על-ידי ס"ס-מחנות-הריכוז לא היו – כפי שמסיק וולפגנג סופסקי מניתוחו – תלושות מן ההקשר וחסרות נגיעה אליו.¹⁰

אדרבה, הן היו קשורות למסגרות מבניות ולאירועים שניתן לתארם במדויק. גם קורבנות הטרור לא נבחרו באופן אקראי, אלא בצורה ממוקדת. נקודת מפנה קולקטיבית בטרור, וגורם שקידם את התגבשות הקבוצה והזהות במחנות המוקדמים, היה הרצח הראשון. לגבי דכאו, למשל, ניתן להוכיח שהפעולה האלימה הראשונה שבצעו אנשי הס"ס, שהתרחשה ב-11-12 באפריל 1933, היתה מכוונת במיוחד כלפי האסירים היהודים, אם כי לא כלפיהם בלבד. הפעולות האלימות הגיעו לשיאן באותו לילה ברצח ארבעה אסירים יהודים. בין 21 האסירים שנרצחו בידי הס"ס בדכאו במהלך שנת 1933 היה שיעור היהודים גבוה במיוחד – שני-שלישים. מעשי הרצח הראשונים מלמדים שאנשי הס"ס טרם רכשו מיומנות ברצח. הנרצחים הראשונים נפלו קורבן אלימות חריגה בעצמתה, לאורגיה של מכות, שבמהלכה דרבנו אנשי ס"ס שתויים אלה את אלה לאלימות רצחנית. אנשי הס"ס לא רצחו בלא הבחנה ובלא היסוסים מצפוניים. אולם ההתרחשויות מלמדות כי פעלו מתוך נכונות להגשים הלכה למעשה, בצורה אלימה ואף רצחנית, את השקפת העולם האנטישמית של הס"ס, שעד לתפיסת השלטון על-ידי היטלר היתה קיימת בכתובים בלבד. הם בצעו את מה שנחשב בחוגיהם לקונצנזוס, והוא, ש"היהודים" מזיקים ל"עם הגרמני" ולכן יש לבערם (ausmerzen). (בלי התייחסות להשקפת העולם שלהם לא ניתן להסביר מדוע דווקא האסירים היהודים היו קורבנות הטרור הרצחני שלהם בשיעור שמעבר לכל פרופורציה.

התנסות קיבוצית נוספת, שתרמה להתגבשותם כקבוצה ולגיבוש זהותם, אירעה במחצית השנייה של שנת 1938. היא מציינת את תרגום התפיסה המניעתית הכללית של המשטרה הפוליטית, את תרגום ה"מניעה הגזעית הכללית" (rassische Generalprävention), לשפת דרכי הפעולה של ס"ס-מחנות-הריכוז. קורבנות האקציה נגד אלמנטים אסוציאליים,

¹⁰ Wolfgang Sofsky, *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*, Frankfurt 1933. Karin Orth, Michael Wildt, "Die Ordnung der Lager. Über offene Fragen: ביקורת על סופסקי בתוך: und frühe Antworten in der Forschung zu Konzentrationslagern", in: *Werkstatt Geschichte*, No. 12, 4, 1955, pp. 51-56; Omer Bartov, "The Penultimate Horror", in *The New Republic*, 13 October 1997, pp. 48-53

שבוצעה באביב ובקיץ 1938 ואשר במהלכה נפלו בידי ס"ס-מחנות-הריכוז למעלה מ-10,000 בני-אדם, נכלאו במחנות הריכוז בוכנוולד וזכסנהאוזן, וכן במחנה פלוסנברג (Flossenbürg) שהוקם באוגוסט 1938 (שעה שהס"ס השתמש ב"מחנה המסורתי" דכאו בעיקר לכליאת מתנגדים פוליטיים של המשטר). פרט לכך נכלאו כ-30,000 גברים יהודים במחנות ריכוז מיד לאחר פוגרום-נובמבר. עתה חל שינוי משמעותי בהרכב קבוצות האסירים. במחנה זכסנהאוזן, למשל, החזיק ס"ס-מחנות-הריכוז בסוף 1938 8,207 אסירים: 20.3 אחוזים בלבד מן האסירים הוגדרו כאסירים פוליטיים ב"מעצר מונע". לעומת זאת הוגדרו 63.4 אחוזים כ"פליליים" או "אסוציאלים", ו-16.3 אחוזים נרשמו ברישומי המחנה כ"יהודים".¹¹

התפרצות האלימות במחצית השנייה של שנת 1938 והעלייה המואצת בשיעורי ההרוגים לא פגעה באסירים הפוליטיים, או במידה מועטה בלבד. היחס ליהודים, לעומת זאת, התאפיין בברוטליות ובאכזריות חסרות תקדים בתולדות מחנות הריכוז. גם את העובדה שאנשי הס"ס עשו את האסירים היהודים למושא אלימותם (לא את האסירים הפוליטיים) ניתן להסביר רק בהתייחס להשקפתם האנטישמית. הם בררו מתוך כלל קבוצת אסירי מחנות הריכוז באופן ממוקד את האסירים היהודים וראו עצמם רשאים להשפיל אסירים אלה – היהודים, לא הפוליטיים – לענותם ולהורגם. השקפת העולם הנאצית מלאה תפקיד של נפה שבאמצעותה חפשו ומצאו אנשי הס"ס באופן ממוקד את האסירים היהודים.

חזית "פנימית" ו"חיצונית"

ההשקפה האידיאולוגית של ההנהגה הארצית של הס"ס בתחילת המלחמה, שלפיה היה על הס"ס לשמש כ"גיס להגנת המדינה" (Staatsschutzkorps) ולפעול נגד ה"אויב הפנימי" וה"אויב החיצוני", משתקפת גם בדרך הפעולה של ס"ס-מחנות-הריכוז. בתחילת המלחמה נשאר אנשי "תגבור המשטרה" (Polizeiverstärkung) שגויסו בסתיו 1938 לחיל המשמר (Wachtruppe) – רובם גברים מבוגרים אנשי הס"ס הכללי – וס"ס-מחנות-הריכוז במחנות הריכוז, כיוון שהימלר היה זקוק להם לצורך ההגנה על ה"חזית הפנימית" וההרחבה המתוכננת של מערכת המחנות. אנשי חטיבות גולגולת-המת של הס"ס (SS-Totenkopfstandarten), לעומת זאת, הוצבו במה לפי הבנת הס"ס היה החזית הפנימית. בשתי הקבוצות ניתן לקבוע קפיצות-מדרגה איכותיות בכל הקשור לאלימות ולטרור שהפעילו ולצורות השימוש הקולקטיבי בכוח.

ימים ספורים לאחר תחילת המלחמה נכנסו חטיבות גולגולת-המת של הס"ס לפולין, שם פעלו בעורף החזית בתיאום עם האינצזגרופן של הס"ס, יחידות שאף הן הוקמו סמוך

¹¹ המספרים לפי: Drobisch, Wieland, *System*, p. 288

לתחילת המלחמה. אנשי חטיבות גולגולת-המת השפילו, היכו ורצחו בדרכן אזרחים פולנים חסרי ישע. מן המקורות עולה, שהטרור שהפעילו היה מכוון בעיקרו כלפי יהודים פולנים. מצד היקפם וצורתיהם אין הפשעים שבוצעו בפולין בתוך ימים ספורים דומים לאלה שביצע ס"ס-מחנות-הריכוז בתקופה שלפני המלחמה.

זמן קצר לאחר פלישת הגרמנים לפולין נתן היטלר את אישורו לאיחוד יחידות הס"ס המזוינות לדיוויזיות עצמאיות. הימלר הטיל על תיאודור אייקה (Eike), 'מפקח מחנות הריכוז ומפקד חטיבות גולגולת-המת של הס"ס' (Inspekteur der Konzentrationslager und Führer der SS-Totenkopfverbände) באוקטובר 1939 להחזיר את חטיבות גולגולת-המת מפולין ולהפוך אותן ליחידה עצמאית – דיוויזיית גולגולת-המת של הס"ס (SS-Totenkopf-Division).¹² אייקה גייס את סגל הפיקוד של הס"ס כמעט אך ורק מקרב אנשים ששירתו לפני-כן במחנות ריכוז. ביניהם נמצאו גם שבעה מפקדי ס"ס שעלו במחצית השנייה של המלחמה לדרגת מפקדי מחנה, אשר בשלב מסוים היו שלישי מסגל המפקדים בשירות פעיל. בדיוויזיית גולגולת-המת של הס"ס היו אנשים אלה חלק מן המיתוס שנולד על רקע המערכה הצבאית במערב (Westfeldzug), המלחמה נגד צרפת, וחוו את הניצחון הצבאי על ה"ארכי-אויב" (Erzfeind) הצרפתי בתוך שבועות מעטים בלבד כניצחון צבאי ואישי. בייחוד אנשי הס"ס הצעירים יותר, שלא השתתפו במלחמת-העולם הראשונה, אך גדלו על ברכי המיתוס שצמח סביבה, שאבו גאוה מן ההכרה שהם עצמם לחמו עתה בדיוק באותו מקום שבו הובס הדור הקודם במלחמת-העולם הראשונה ומחו את חרפת אבותיהם.

לאחר כניעת צרפת היתה דיוויזיית גולגולת-המת של הס"ס חלק מכוח הכיבוש בדרום-מערב צרפת ונמנתה בקיץ 1941 עם העוצבות הגרמניות הראשונות שפלטו לברית-המועצות. גורם מכריע בתולדות דיוויזיית גולגולת-המת של הס"ס בחזית המזרחית – ובעיצוב הכרת אנשיה – היה כישלונה. בין סתיו 1941 לאוקטובר 1942 נשחקה היחידה כמעט לגמרי באזור דמיינסק (Demjansk), דרומית ללנינגרד. כבר בשלהי סתיו 1941 סבלה היחידה, בהשוואה לכוחות גרמניים אחרים שלחמו בחזית המזרחית, משיעור אבדות גבוה במיוחד של 50 אחוזים. אין בנמצא דיווחים על מספר החיילים הסובייטים שנהרגו באזור דמיינסק. אולם קיימות עדויות לכך, שההצלחות הספורות של דיוויזיית גולגולת-המת נסתיימו ברציחות המוניות של חיילים סובייטים.

אנשי ס"ס מעטים בלבד שרדו במערכה על "כיס" (Kessel) דמיינסק. לנוכח חריפות הלחימה וההיקף העצום של האבדות והפציעות נתפסה ה"חזית המזרחית" כמקום מלחמת הקיום הצפויה של ה"גזעים". אנשי ס"ס אחדים חזרו בקיץ 1942 לשירות במחנות הריכוז.

¹² על דיוויזיה זו בהרחבה, בתוך: Charles W. Sydnor, *Soldiers of Destruction. The SS Death's Head Division 1933-1945*, 2nd ed., Princeton 1990

ב"חזית הפנימית" בצעו מפקדי המחנות וראשי המחלקות את מדיניות ההשמדה של המשטר הנאצי כלפי קבוצות אסירים מסוימות הלכה למעשה. ראשי מחלקות אחדים העפילו בתחילת המלחמה לראשונה לצמרת הפיקוד של ה"ס", וקודמו בשל התרחבות מערכת מחנות הריכוז לדרגת מפקדים. גורם מרכזי בהתפתחות מערכת מחנות הריכוז – שגם ציין את הפעלת הכוח הקולקטיביות על-ידי ה"ס-מחנות-הריכוז – היה השלב הראשון של המלחמה, שבו חלה עלייה משמעותית הן במספרי האסירים והן בשיעורי התמותה במחנות.

מבצע הרצח השיטתי הראשון התרחש באביב 1941. רצח האסירים החולים והתשושים, שכונה "טיפול מיוחד 14 f 13" (Sonderbehandlung 14 f 13), החל בתחילת אפריל 1941 במחנה הריכוז זכסנהאוזן.¹³ ועדת רופאים מטעם ה"4 T" ערכה סלקציה ובררה את האסירים החולים והתשושים, שנחשבו במחנות המלאים עד אפס מקום ל"נטל" (Ballast). האסירים שנועדו לחיסול הומתו ב"מכונת האותנסיה" (Euthanasieanstalten). נוסף על כך ניצל ה"ס-מחנות-הריכוז את מבצע ההמתה כדי לחסל אסירים פוליטיים ויהודים. מעבר לכך נודעה למבצע ההמתה חשיבות כפולה: להתפתחות טכנולוגיות הרצח במערכת מחנות הריכוז, ובזיקה לכך ל"מומחיות" אנשי ה"ס-מחנות-הריכוז.

החל בסתיו 1941 עברה סמכות ההכרעה על חיים ומוות בהדרגה לידי ה"ס-מחנות-הריכוז. עתה רצחו אנשי ה"ס בעצמם את האסירים החולים, או את מי שנחשבו לחולים, ואת התשושים. מושגים בעגת המחנות, כמו "חיסול בזריקה" (Abspritzen), "שתיית רעל" (Giftrinken) או "רחצת מוות" (Totbaden) מציינים את הקצנת האלימות הרצחנית. מעבר לכך שימש ה"טיפול המיוחד 14 f 13" כדגם למבצע רצח בהיקף נרחב לאין ערוך יותר שביצע ה"ס-מחנות-הריכוז החל בקיץ 1941: לרצח המוני של שבויי מלחמה סובייטים. על סמך תוצאות המחקרים שנעשו עד כה יש להניח, שהחל בקיץ 1941 נרצחו במחנות הריכוז לפחות 34,000 חיילים סובייטים.¹⁴ הדבר המכריע מבחינת ההקשר שאנו עוסקים בו כאן הוא, שמעשי הרצח תוכננו, נוסו ובוצעו בשיתוף פעולה בין ה"ביוורקרטים" של 'פיקוח מחנות הריכוז' (IKL) אנשי הביצוע של ה"ס-מחנות-הריכוז – בכירי מט הפיקוד במחנה הריכוז זכסנהאוזן. ביום הרצח – הטעיית שבויי המלחמה הסובייטים באמצעות "בדיקה רפואית" – מצביע על כך, שבכירי מטה הפיקוד של מחנה זכסנהאוזן הסתייעו בניסיון שצברו שבועות אחדים קודם לכן במהלך ה"טיפול המיוחד 14 f 13". גם כאן הלכו האסירים אל מותם בלא חשד, כיוון שלא ראו ב"בדיקה הרפואית" המדומה בידי רופאי ה"4 T" איום על חייהם.

שיטת הרצח שפותחה על-ידי מפקדי ה"ס במחנה אורניינבורג (Oranienburg) – רצח שבויי המלחמה הסובייטים ב"מתקן ירי בעורף" (Genickschußanlage) – הודגמה בסתיו

¹³ על נושא זה בהרחבה בתוך: Orth, System, pp. 113-141.
¹⁴ המספרים לפי: Orth, System, p. 345f.

1941 למפקדי המחנות האחרים כשיטת הריגה "מוצלחת". בעקבות זאת הוקם במחנות ריכוז רבים אחרים של 'פיקוח מחנות הריכוז' מתקן לירי בעורף על-פי דגם זה. גם את הרציחות הראשונות בגז ציקלון B (Zyklon B) באושוויץ יש לשייך להקשר שני מבצעי הרצח האמורים. הסימנים מצביעים על כך שמדובר בניסוי רצח ביוזמה עצמית, שבאמצעותו בקשו בכירי הס"ס במחנה הריכוז אושוויץ לתרום תרומה משלהם למבצעי הרצח שבוצעו עד לאותה עת במערכת מחנות הריכוז: לשם חיסול האסירים החולים וה"קומיסרים הרוסיים". מכל מקום, קורבנות הרצח ההמוני הראשון בגז ציקלון B באושוויץ, בתחילת ספטמבר 1941, היו 600 שבויי מלחמה סובייטים ו-250 אסירים חולים.¹⁵ שיטת הרצח – חניקה בגז רעיל – היתה מוכרת למספר אנשי ס"ס במטה הפיקוד מהתנסות אישית במכוני ההמתה של האותנטיה. שבועות אחדים לפני-כן הם הביאו למכון האותנטיה זוננשטיין (Sonnenstein) את אסירי מחנות הריכוז שנבחרו במסגרת "אקציה 14 f 13" וצפו ברציחתם.¹⁶ באושוויץ השתמשו אנשי הס"ס בגז ציקלון B לרצח אסירים, שיטה שהיתה בגדר חידוש. מנקודת ראותם היה השימוש בגז ציקלון B – ככל שהיום יישמע הדבר ציני – שיטה הגיונית ומתבקשת. הגז ציקלון B נמצא במחנה בכמויות גדולות, מאחר ששימש את הס"ס מ-1940 ואילך למלחמה במגיפות, בפרט קדחת אבבית (Fleckfieber) וטיפוס.

חילופי הגברי בקיץ 1942

הדרישה לניצול אסירי מחנות הריכוז לצורכי כלכלת המלחמה, שהועלתה במגמה לשמר את כוחו של הס"ס כמערכת שלטונית, הביאה לצירוף 'פיקוח מחנות הריכוז' כחטיבת-משרדים D (Amtsgruppe) ב-16 במארס 1942 למשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס (WVHA). אולם באותו זמן טרם נצבר ניסיון מספיק בשיתוף פעולה בין התעשייה למחנות הריכוז (בתחילת 1942 הופעלו פרוייקטים ניסיוניים כאלה של שיתוף הפעולה המתוכנן במחנות בודדים בלבד), מה גם שאוסוולד פול (Pohl), ראש המשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס, לא סבר שיעלה בידו להנהיג את השינוי התפקודי הנדרש של מחנות הריכוז עם אנשי הס"ס ששמשו באותה עת בתפקידים בכירים. פול נקט שני צעדים: ב-20 בפברואר 1942 הוא הפקיע מידי האחראים על העסקת האסירים (Arbeitseinsatz) (שמינה הוא עצמו לראשי מחלקות עצמאיים במחנות הריכוז) את האחריות על תחום הפעולה שלהם, העסקת

¹⁵ Stanisław Kłodziński, "Die erste Vergasung von Häftlingen und Kriegsgefangenen im Konzentrationslager Auschwitz", in Hamburger Institut für Sozialforschung (ed.), *Die Auschwitz-Hefte*, 2 vols., Weinheim, Basel 1987, vol. 1, pp. 261-275; Danutz Czech, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*, Reinbek 1989, pp. 117-119; Eugen Kogon (ed.), *Nationalsozialistische Massentötungen durch giftgas. Eine Dokumentation*, Frankfurt 1983, pp. 204-206

¹⁶ Czech, *Kalendarium*, p. 106; Kłodziński, "Aktion 14 f 13", p. 143f

האסירים בעבודות,¹⁷ כדי להפקידו ישירות בידי המפקד.¹⁸ העסקת אסירי מחנות הריכוז (הלא-יהודים) בכלכלת המלחמה זכתה איפוא בעדיפות עליונה, שעה שבו בזמן לבשה ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה צורה שיטתית. רק חלק מן המפקדים נראו לפול מסוגלים להתמודד עם הדרישות החדשות שהועמדו למחנות הריכוז לתרום לכלכלת המלחמה. הוא החליף שלישי מן המפקדים שבתפקיד במפקדי ס"ס שהבטיחו לפעול לאור הקו החדש ואשר תאמו את "פרופיל הדרישות" שלו.¹⁹

חילופי הגברי שביצע פול בקיץ 1942 בדרג מפקדי המחנות מסבירים שני דברים: ראשית, שהעברת מפקדי מחנות מתפקידם לא נעשתה על רקע אישי, ואף לא הצטמצמה למחנה יחיד. שכן מדיניות איוש התפקידים של הדרג הבכיר בס"ס (ובסופו של דבר של הימלר) היתה קשורה לשינוי התפקודי במחנות הריכוז. שנית, שיש לפרש את חילופי הגברי כתגובה על פעולות מפקדי המחנות ואישיותם. בכירי הס"ס שהורחקו בקיץ 1942 מתחום הפעולה של המשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס לא היו מסוגלים - לפי הבנתו של פול - להתמודד עם התפקידים שהיו מוטלים על המפקדים, מה גם שמבחינת הס"ס עשו שימוש לרעה בסמכויותיהם. אף שהסיבות להעברת המפקדים מתפקידם היו שונות ממקרה למקרה, בהן שחיתות ואלכוהוליזם, ניתן להצביע בכל המקרים על סיבה משותפת לכולם: המפקדים המושעים נהגו בניגוד גמור להשקפת העולם של הס"ס, ובפרפרזה על התבטאות של הימלר ניתן לומר עליהם שבעת ביצוע ה"משימה הקשה" שהוטלה עליהם הם לא הקפידו לשמור על "הגינותם".²⁰ יש להדגיש כי "עבירה" מעין זו לא הביאה תמיד ולא בהכרח להעברת האדם הנוגע בדבר מתפקידו או להורדתו בדרגה. ואולם בשלב של שינוי מבני היתה זאת במקרים רבים הסיבה העיקרית.

¹⁷ צו מטעם פול מ-20 בפברואר 1942, מסמך נירנברג מס' 2167.

¹⁸ פקודה מטעם פול מ-30 באפריל 1942, בתוך: Dienststelle des Generalinspektors in der Britischen Zone für die Spruchgerichte(ed.), *Beweisdokumente für die Spruchgerichte in der Britischen zone*, Hamburg 1947, G.J. Nr. 110

¹⁹ Hermann Kaienburg, "KZ-Haft und Wirtschaftsinteresse. Das Wirtschaftsverwaltungshauptamt der SS als Leitungszentrale der Konzentrationslager und der SS-Wirtschaft", in Kaienburg (ed.), *Konzentrationslager und deutsche Wirtschaft 1939-1945*, Sozialwissenschaftliche Studien 34, Opladen 1996, pp. 29-60 (56) מפרש את צמצום סמכויותיהם של האחראים על העסקת האסירים כ"אסטרטגיה למניעת קונפליקטים" שנגקטה על-ידי פול. הקונפליקטים בין המפקדים לבין האחראים על העסקת האסירים, שפרצו עם מינויים של האחרונים, הניעו את פול, לדעת קיינבורג, לחזור אחרי צירוף פיקוח מחנות הריכוז ולהפקיד את הסמכות בתחום העסקת האסירים בידי המפקדים. אולם יש כאן התעלמות מן העובדה, שכעבור זמן קצר החליף פול שלישי מן המפקדים. פול נרתע איפוא מפני הקונפליקטים, אלא חולל פיחות במעמדם של האחראים על העסקת האסירים, כיוון שהדבר אפשר לו עתה (לאחר צירוף פיקוח המחנות הריכוז למשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס) להשפיע ישירות על המפקדים. מפקדי הס"ס שמינה עתה נועדו לקדם את תוכניתו - העסקת האסירים - בעדיפות עליונה.

²⁰ השווה לנאומו של הימלר ב-4 באוקטובר 1943, מסמך נירנברג PS-1919. בס"ס נחשבו גם סדיום וסטיית מיניות ל"בלתי הגונים". השווה: Hilberg, *Vernichtung*, pp. 967-971; Hans Buchheim, "Befehl und Gehorsam", in Buchheim, *Anatomie des SS-Staates*, 2 vols., 3rd ed., Munich 1982, vol. 1, pp. 215-318 (263-268); Karin Orth, "Die 'Anständigkeit' der Täter. Texte und Bemerkungen", in: *Sozialwissenschaftliche Informationen*, No. 2, 25, 1996, pp. 112-115

פול והימלר נקטו בקיץ 1942 (ובשנים הבאות) צעדים דרסטיים במידה זו או אחרת כדי להעניש מפקדי מחנות על "כישלונם". צעדים אלה נעו מהרחקת המפקד ממערכת המחנות של המשד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס (כמו במקרה של מפקד מחנה זכסנהאוזן הנס לוריץ [Loritz]), העמדה לדין, הרחקה משורות הס"ס (כמו במקרה של מפקד מחנה דכאו אלכס פיורקובסקי [Piorkowski]), ועד הוצאה להורג (כמו במקרה של מפקד מחנה בוכנוולד קרל-אוטו קוך [Koch]).

בכירי הס"ס שנתמנו בקיץ 1942 לראשונה למפקדי מחנות ריכוז היו אנשים ששירתו קודם לכן בס"ס-מחנות-הריכוז, בפיקוח מחנות הריכוז או במשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס, או לחלופין בדיוויזיית גולגולת-המת. בצעד זה נתבטל הפער בין החזית ה"פנימית" ל"חיצונית", שהופיע בתחילת המלחמה: המפקדים שלקחו חלק בפעולות המלחמתיות של דיוויזיית גולגולת-המת של הס"ס, שכולם (פרט לאחד) נפצעו בדמיינסק, חזרו בקיץ 1942 לשירות במחנות הריכוז. הסיבה לכך שפול מינה אחדים ממפקדי הס"ס מדיוויזיית גולגולת-המת, שנפצעו בדמיינסק, למפקדי מחנות ריכוז (לעומת אחרים שאותם לא צירף לתחום פעילותו, או מינה אותם לתפקידים זוטרים יותר), טמונה בקיומה של הרשת החברתית בס"ס-מחנות-הריכוז, שנרקמה במחצית שנות ה-30 ולא נפגמה עקב הפעלת חלק מאנשיה ב"חזית החיצונית". הקשרים האישיים ההדוקים ויחסי החסות שהתפתחו בשנות ה-30 בקרב בכירי הס"ס באורניינבורג ובדכאו, מוציא את החזרתם ל"חזית הפנימית" מגדר האקראיות שייחסו לה אחדים מן המפקדים במבט לאחור.²¹

פול אמנם ביצע בקיץ 1942 חילופי גברי בדרג העליון של מחנות הריכוז, אך לא מינה סגל ניהולי חדש לגמרי, אלא אייש את התפקידים שהתפנו כמעט אך ורק באנשי ס"ס-מחנות-הריכוז (ומלבד זאת השאיר בתפקידים שני-שלישים מן המפקדים בפועל). החלטותיו הפרסונליות מלמדות, שפול עצמו היה קשור בדרכים שונות למערכת מחנות הריכוז.²² השפעתו ההולכת וגדלה של פול על המינהל, הרכב הסגל, תחום הבינוי והעסקת האסירים במחנות הריכוז באה לידי ביטוי באיחוד החטיבה הכפולה "משק ובינוי"/"מינהל וכלכלה" למשרד הראשי למשק ולמינהל ב-1 בפברואר 1942, באישור מינויו של פול לראשו ובסיפוח פיקוח מחנות הריכוז למשרד זה כחטיבת משרדים D. הסמכות שנתנה לו עתה להחליט גם על איוש תפקידי הפיקוד ועל הרכב כל מטות הפיקוד של מחנות הריכוז היתה סופה של

²¹ השוה, למשל, חקירתו של הסברק (Hassebroek) מ-16 במארס 1967: *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (ZSL)*, 405 AR 3681/65. Beiheft, Bl. 10. ההליך המשפטי נגד הסברק, השוה ראיון של שגב עם הסברק, ציטוט לפי: *Segev, Commanders*, p. 293f. חקירתו של בר (Baer) מ-30 בדצמבר 1960, פרקליטות המדינה בבית-המשפט המחוזי בפרנקפורט, ההליך המשפטי נגד מולקה (Mulka) ואחרים, *4 Ks 2/63*, vol. 42, Bl. 7462, *Public Record Office (PRO)*, JAG 145, WO 235/163, Bl. 25

²² מאחר שזה מכבר היתה לפול השפעה על הרכבו של סגל זה, לא היה צורך בחילופי גברי לאחר שנתמנה לראש המשד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס. פרט ליוצא מן הכלל אחד מלאו נושאי התפקידים את ציפיותיו.

התפתחות שניתן להראות כי החלה ב-1934, שעיקרה בעלייה המתמדת בכוחו בכל הקשור למחנות הריכוז.

ההתרחבות בכוחו של פול הביאה חוקרים רבים למסקנה, כי בין פול לאייקה היה נטוש קונפליקט שהגיע לסיומו עם פרישתו של אייקה מפיקוח מחנות הריכוז בתחילת המלחמה.²³ במישור מדיניות איש התפקידים לא ניתן למצוא אישור לתזה זו. את היחסים בין אייקה לפול ניתן להגדיר לאו דווקא כקונפליקט, אלא כשיתוף פעולה. נראה כי גם ההחלטה הקונקרטיה מקיץ 1942 לאייש מחדש את תפקידי הפיקוד (וההחלטה מי ישרת היכן) לא נתקבלה בלעדי אייקה. בעת תהליך גיבוש ההחלטה שהה אייקה באורנייבורג במטרה להניע את הימלר ואת היטלר לאשר את הסגת דיוויזיית גולגולת-המת, שבאותה עת נשחקה כמעט כליל.²⁴ בשל חשיבות הצבאית של דיוויזיית גולגולת-המת של הס"ס בחזית המזרחית נמצא אייקה באותה עת, כמפקדה, בשיא כוחו – ונהנה מהערכתו של היטלר. בלי קשר לשאלה אם הימלר אמנם פנה אל אייקה בבקשה כי יגיש לו הצעות לאיש מחדש של תפקידי הפיקוד – כפי שהעיד לאחר המלחמה מפקד מחנה הריכוז שטוטהוף (Stutthof) ורנר פאול הופה (Hoppe)²⁵ – יש להניח כי אייקה ניסה להפעיל בקיץ 1942 השפעה מסיווית על החלטה זו, שהיתה בעלת חשיבות ראשונה במעלה למערכת מחנות הריכוז. ההסבר לכך שהדבר צלח בידו טמון בכך, שעדיין היתה לו השפעה רבה על יורשו בתפקיד "מפקח מחנות הריכוז", ולימים ראש חטיבת משרדים D במשרד הראשי למשק ומינהל של הס"ס, ריכרד גליקס (Glücks), ובכך שבין אייקה לפול שררה תמימות דעים בהערכה שבכירים מסוימים בס"ס – למשל הופה, פריץ זורן (Suhren) או אנטון קיינדל (Kaindl) – התאימו לתפקיד מפקדי מחנות ריכוז. את בני חסותו מזה שנים רבות, לעומת זאת – הנס לוריץ וקרל-אוטו קוך – לא יכול היה אייקה, או לא רצה לקדם.

ב-23 באוגוסט 1942 קיבל היטלר את הצעותיו של פול ל"שינוי תפקידיהם או הצבתם" של מפקדי מחנות הריכוז.²⁶ המפקדים שאושרו בתפקידם ובכירי הס"ס הצעירים המיועדים²⁷ נבחרו בזכות הידע להם בתחומי המינהל והארגון, או בזכות התנהגות ללא דופי, אך בעיקר בזכות היותם קשורים לרשת החברתית של ס"ס-מחנות-הריכוז. אולם הם נכנסו לתפקידם רק באוקטובר או בנובמבר 1942. עדויות בכירי הס"ס הנוגעים בדבר לאחר המלחמה אינם

²³ Kaienburg, *KZ-Haft*, p. 40; Hans-Günther Richardi, *Schule der Gewalt. Die Anfänge des Konzentrationslagers Dachau 1933-1934*, Munich 1983, p. 246; Martin Broszat, "Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945", in Buchheim et al., *Anatomie*, v[ol.] 2, pp. 11-133 (83)

²⁴ Sydhor, *Soldiers*, p. 236f עמ' 241.

²⁵ חקירתו של הופה ב-29 בדצמבר 1953, ארכיון מדינת נורדרין-וסטפליה במינסטר, ארכיון המדינה בבוכום, כרך 9041, עמ' 679; השווה חקירתו של הופה ב-30 באפריל 1953, שם, כרך 8996, עמ' 33; השם חקירתו של הופה ב-24 באפריל 1953, שם, כרך 9040, עמ' 745.

²⁶ מכתב מאת ברנדט (Brandt) אל פול מ-23 באוגוסט 1942, מסמך נירנברג מס' 1994.

²⁷ המפקדים המיועדים היו צעירים במקצת מקודמיהם: חמשת המפקדים שהודחו היו ילידי 1899, או סמוך לכך, בעוד שהמפקדים החדשים היו ילידי 1905.

ממציאים הסבר לעיכוב זה. סירובם המשותף והעיקש להרחיב את הדיבור על התקופה שבין המינוי הרשמי (סוף אוגוסט 1942) לכניסה לתפקיד (אוקטובר או נובמבר 1942) יכול להתפרש כניסיון להסתיר אירוע כבד משקל. אפשר שהמפתח לתשובה צפון במסמך יחיד שנמצא בהקשר זה: מבקשה אישית שנכללה בתיקו האישי של יוהנס הסברק (Hassebroek), מפקד מחנה הריכוז גרוס-רוזן (Groß-Rosen), מיום 8 בדצמבר 1943, עולה, שבין 29 באוגוסט לאמצע נובמבר 1942 "הוכנס הסברק לתפקידו" במחנה הריכוז זכסנהאוזן.²⁸ ייתכן כי לא רק הוא הוכנס לתפקיד, אלא כל אנשי הס"ס הבכירים שקבלו לראשונה את הפיקוד על מחנה ריכוז: אנטון קיינדל, פריץ זורן, מקס פאולי, יוזף קרמר (Kramer) ופאול ורנר הופה. מן הסתם לא היתה זו הכנסה-לתפקיד במובן הרגיל של המלה, אלא השבעת המפקדים המיועדים על הקו החדש, שאותה ביקש לערוך פול עם חילופי הגברי. אם אין הסימנים מטעים, כי אז יש לראות במחנה הריכוז זכסנהאוזן, בספטמבר 1942, מקום שבו כונס וגובש דור חדש של מפקדי מחנות ריכוז.

תדמית ה"הגיונות"

השאיפה להתמקצעות בדרג מפקדי מחנות הריכוז בקיץ 1942 תואמת דפוס צידוק ספציפי ששימש את מפקדי המחנות של פול בעת שהועמדו לדין לאחר המלחמה. הנאשמים טענו להגנתם כי מלאו את שירותם בצורה "הגונה" (anständig) ונמנו עם חסידיו ה"נאמנים ביותר" של המשטר הנאצי. פקודים רבים אשרו בעדויותיהם לאחר המלחמה כי מפקדי המחנות הנוגעים בדבר נהגו ב"חומרה, אך בצורה הוגנת" – כך בעגת ס"ס-מחנות-הריכוז – מה עוד שאסרו כל התעללות באסירים. עדויות כגון אלה, שהושמעו בבתי משפט, יש לראותן בראש וראשונה כניסיון להסיח את הדעת מן הפשעים ומאשמת העדים עצמם.

אולם דבר ראוי לציון וטעון הסבר הוא, שנימה חיובית זו מציינת גם את התבטאויות ניצולי מחנות הריכוז. הניצולים לא זכרו את האנשים המתוארים – הרמן פיסטר (Pister), למשל, מרטין וייס (Weiß), פאול ורנר הופה, יוהנס הסברק, ריכרד בר (Baer), וגם רודולף הס (Höß) – כסדיסטים או כ"חיות-טרף". אדרבה, הם תוארו כמפקדי מחנות "הגונים" ו"קורקטים" – דבר המשתקף גם בכינויים שנתנו להם – למשל "האדון מפקד המחנה" (Herr Lagerkommandant) לפיסטר, "מפקד העם" (Volkskommandant) לווייס, "ג'נטלמן במדים" להופה, או "המפקד ההומני ביותר והאהוב ביותר על האסירים של מחנה הריכוז גרוס-רוזן" להסברק.²⁹

²⁸ בקשה אישית מיום 8 בדצמבר 1943, הארכיון הפדרלי, סניף ליכטרפלדה (Lichterfelde), תיקו האישי של הסברק, OSS.

²⁹ מכתב מאת ארבעה אסירים לשעבר אל פיסטר, ארכיון אתר הזיכרון בבוכנוולד, משפטי בוכנוולד, ארצות-הברית נגד אילזה קוך (Koch), כרך 1; מכתב מאת L. W. אל בית הדין הצבאי העליון מ-3 במאי 1946, המכון לחקר ההיסטוריה בת זמננו בהמבורג, עיזבון מרטין וייס, נספח; עדותו של הנסוולטר ניטשה (Nitsche) מ-13

מן הפסיפס של העדויות הרבות, מהודאותיהם שלהם במשפטים שנערכו לאחר המלחמה ומתוצאות המחקר ההיסטורי, המספקים מידע על המציאות ששררה במחנות ועל התנהגותם הקונקרטיים של בכירי הס"ס הנוגעים בדבר, עולה תמונה של אנשים שלא זו בלבד שהאמינו בעיקרי השקפת העולם הנאצית, אלא אף עשו אותה בסיס למעשיהם. בדיוק בנקודה זו הם נבדלו – לפחות בתפיסתם את עצמם – מקודמיהם.

עקרונות ה"סדר" במחנה הריכוז, שהנחו אותם במעשיהם, כללו את חלוקת חברת האסירים לפי קריטריונים של "גזע", שחיקה ללא רחם של האסירים בתעשיית החימוש, קרי למען הניצחון המקווה של החיילים הגרמנים, ו"הענשת" האסירים שהעזו להוציא עצמם מכללו של "סדר" זה. הם הורו להעביד ללא רחם ועד מוות את האסירים שנמצאו בשלב הנמוך ביותר במדרג האסירים, קרי היהודים, הפולנים והסובייטים, או לחסלם ולו בגין עילות של מה בכך. מפקדי המחנות שהוצבו באושוויץ, כמו הס, קרמר או בר, בצעו את ה"פקודה הקשה ביותר", כדברי הס, והיא, לרצוח בגז בני-אדם חסרי ישע, מפני שהיו אלה אסירים יהודים, שלפי השקפתם הזיקו ל"עם הגרמני" ולפיכך צריך היה "לבערם" (ausmerzen). לגבי דידם היה רצח היהודים דבר נחוץ ונכון – ופרט לכך הם חשו עצמם "קשוחים" דיים לתרגם לשפת המעשה השקפה שהפנימו מנוער. רודולף הס תיאר זאת כך: "ותמיד הדגישו כי אם יש ברצונה של גרמניה לשמור על חייה, הכרח להשמיד את היהדות העולמית, וכולנו האמנו שזאת האמת לאמיתה. זאת היתה התמונה שהיתה לי בראשי. וכשהימלר זימן אותי אליו [בשביל להטיל עליו את ביצוע הפתרון הסופי], נטלתי עלי את המשימה כדבר שכבר קיבלתי לפני-כן – לא רק אני, כל אחד. חשבתי זאת לדבר נכון לגמרי, למרות הפקודה הזאת, שהיתה מזעזעת אפילו את האדם החזק והקר ביותר [...] ולמרות שלמשך זמן-מה היא החרידה אותי... הכל התאים בדיוק למה שהטיפו לי במשך שנים."³⁰

בו בזמן, ולא דווקא בניגוד ליחס שהיה מנת חלקם של האסירים היהודים והסלונים, אכן גילו מפקדי המחנות יחס "הוגן" ו"הומני" כלפי קבוצת אסירים אחת – זו של האסירים הגרמנים, שלפי השקפת עולמם הגזענית היו בעלי "ערך" שונה באופן מהותי מזה של האסירים היהודים, הפולנים והסובייטים. בראייתם את עצמם ובבית המשפט הציגו מפקדי מחנות הריכוז את התנהגותם זו כתפיסת-חיים עקרונית, כגישה כללית שהסלברק הגדירה

באוקטובר 1953, ארכיון המדינה בבוכום, כרך 9042, עמ' 523; כתב אישום מ-30 במאי 1967, ZSL, 405, AR 3681/65, ההליך המשפטי נגד הסברק, עמ' 9.

³⁰ עדותו של הס מ-16 באפריל 1946, ציטוט לפי: G. M. Gilbert, *Nürnberger Tagebuch*, German ed. Frankfurt 1962, p. 260f; Martin Broszat (ed.), *Rudolf Höß. Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höß*, 13th ed., Munich 1992, p. 124. על המועד שבו הוחלט על הפתרון הסופי השווה גם המאמרים על נושא זה בגליון 18 של כתב-העת *Werkstatt Geschichte*.

כ"אורח חיים נקי בתור בן-אדם וכשירות ללא רבב בתור מפקד".³¹ כדגם לעיצובם העצמי וללגיטימציה אישית שמשו להם קודמיהם, שאותם ראו כ"דור הוותיק" של מפקדי מחנות הריכוז, כ"אדונים הקשישים" (alte Herren), כהגדרתו של הופה, או כ"ותיקי דכאו", כהגדרתו של הס.³² הם בחרו להם אדם מסוים כדוגמה שלילית וכדגם נגדי: את המפקד הראשון של המחנה הריכוז בונוולד, קרל-אוטו קוך, שאותו ראו כהתגלמות מנהיג הס"ס הסדיסטי והמושחת, אך שלעתים תפסו את מקומו הנס לוריץ או ארתור רדל (Rödl). מול התנהגותם של קוך, רדל או לוריץ, שבלטה גם באכזריות אישית, בשחיתות, בהתייחסות רשלנית לשירות ובאלכוהוליזם, הם העמידו את האופן שבו מלאו הם עצמם את השירות, אשר בסופו של דבר – כך פיטר והסברק במפורש – שירת את "רווחת" אסירי מחנות הריכוז.³³

ואמנם זכרו ניצולי מחנות הריכוז שנשאלו את מפקדי המחנות האלה – בהם פיטר, וייס, הופה והסברק – כקציני ס"ס שלפחות ניסו לבלום את מעשי האכזריות ואת ההתעללויות ולצמצם את התמותה במחנות. כדי לשמור על זמינות האסירים לעבודה בתעשיית המלחמה היה עליהם לדאוג לתנאי מאסר נסבלים יותר. אולם המציאות סותרת זיכרונות אלה. אף שקבוצות אסירים אחדות אמנם נהנו מהקלת תנאי המאסר בעקבות רתימתם של מחנות הריכוז למאמץ הכלכלי ב-1942/43 ויחסו זאת למשטרם של מפקדים כמו פיטר, וייס, הופה, או הסברק, היתה עבודה הכפייה המאומצת משום גזר דין מוות בתוך שבועות מעטים לקבוצות אסירים אחרות, בפרט לאסירים יהודים או סלווים.

במחצית השנייה של המלחמה העניק הס"ס למיעוט בלבד מקרב האסירים תנאי עבודה וחיים משופרים בזכות התועלת שהפיק מהם. לקבוצות אסירים אלה – בעלי מקצוע ורוב האסירים הגרמנים בעלי התפקידים – נשקף בשלב האחרון למלחמה סיכוי לצאת בחיים מן המחנה. אולם האסירים מקבוצות אלה היו לאחר המלחמה גם רוב אלה שנחקרו בבתי דין של בעלות-הברית או בבתי משפט גרמניים על תקופת מאסרם. בראייתם שלהם, קציני ס"ס כמו פיטר, הופה, הסברק או וייס אמנם נבדלו לטובה מן המפקדים ששירתו לפניהם, שהתעמרו בכל האסירים (גם הגרמנים) בתרגילי סדר חסרי טעם, בעבודות חסרות שחר ובמכות.

ואולם הרוב המכריע של אסירי מחנות הריכוז סבלו במחצית השנייה של המלחמה מהערכה נמוכה של כוח העבודה שלהם כיוון שהיו זמינים בהמוניהם. רוב אסירי מחנות

³¹ חקירתו של הסברק ב-16 במארס 1967, ZSL, 405 AR 3681/65, ההליך המשפטי נגד הסברק, חוברת נלווית, עמ' 11.

³² חקירתו של הופה ב-30 באפריל 1953, NSM, StA Bochum, vol. 8996, Bl. 88, 91R, Höß, ; Kommandant

³³ חקירתו של הסברק ב-21 במארס 1967, ZSL, 405 AR 3681/65, ההליך המשפטי נגד הסברק, חוברת נלווית, עמ' 28. השווה חקירתו של הסברק ב-20 באפריל 1967, שם, עמ' 47. חקירתו של פיטר ב-2 ביוני 1947, AGB, משפטי בונוולד, ארצות-הברית נגד ולדק (Waldeck) ואחרים, כרך 11, עמ' 2165.

הריכוז הועבדו לפיכך בעבודה שוחקת כוחות – בתזונה מינימלית – במסגרת פלגות-עבודה (Arbeitskommandos), שה"עבודה" הפכה בהן שם נרדף ל"השמדה". סיכויי ההישרדות של אסירים היהודים והסלואים, שאכלסו את השלבים הנמוכים ביותר בסולם הגזע, היו אפסיים, ובכך גם נשללה מהם כל אפשרות לבטא את התרשמויותיהם **שלהם** מפיסטר, וייס, הופה או הסברק. לו ניתן להם להעיד, קשה להניח שהיו מאשרים את העדויות בדבר "הגינות" המפקדים וה"שיפור" בתנאי המאסר במחצית השנייה של המלחמה. יתרה מזאת, הניצולים המעטים מקבוצות אסירים **אלה** בדרך כלל לא זומנו להעיד בבתי משפט לאחר המלחמה, כיוון שלא היה ביכולתם לתאר את אישיותו של מפקד המחנה. הם זכרו אותו רק כשליט רחוק שהחיים והמוות בידי, אך לא את קלסטר פניו, מעשה רצח קונקרטי שעשה, או את שמו. כל שאמרו הוא שהמחנה היה, גיהנום".³⁴

השתקפות דמותו של מנהיג הס"ס בעדויות הניצולים כמפקד מחנה "קורקטי" ו"הגון" נובעת איפוא מפרספקטיבה מסוימת על המציאות במחנה, הפרספקטיבה של האסירים הגרמנים המועדפים, אשר מן הסיבות המצוינות הרבו להעיד על שהתרחש מעבר לשיעורם באוכלוסיית האסירים. במציאות, לעומת זאת, עם כניסתם של אנשים אלה לתפקיד רק החלה התמותה ההמונית במחנות הריכוז.

כישלון ו"התמוטטות"

התפתחות מערכת מחנות הריכוז במחצית השנייה של המלחמה מראה, שמפקדי המחנות שנתמנו לתפקידם בסוף סתיו 1942, או הושארו בתפקידם, לא היו מסוגלים לבצע את המדיניות החדשה של פול לרתום את מחנות הריכוז למאמץ הכלכלי. לא עלה בידם להפוך את המחנות למאגר כוח עבודה שמיש ומאורגן בצורה אפקטיבית לתעשיית החימוש.

עקב מוצאם, הכשרתם וכישוריהם המנטליים לא היו אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז מסוגלים להוציא לפועל את התוכניות האדירות. החל ב-1942/43, ובשל שיתוף הפעולה הנדרש עם התעשייה נאלצו מפקדי המחנות, כמו גם חלק מראשי המחלקות, לשתף פעולה ולשאת ולתת עם ההנהלות של מפעלים שונים, עם אנשי צמרת הממשל ועם פקידי מפלגה וממשלה מקומיים. שתי דוגמאות מאירות את פערי המוצא, הרקע והתפקיד בזמן המלחמה: מפקד מחנה הריכוז נוינגמה (Neuengamme), מקס פאולי (Pauly), שהיה בעל חנות מכולת קטנה בעיר קטנה בשלזוויג-הולשטיין (Schleswig-Holstein), נשא ונתן מ-1943 ואילך עם קברניטי המסחר והתעשייה בהמבורג על העסקת אסירי מחנות ריכוז בתעשיית המלחמה; רודולף הס, אדם שלא השלים את חוק לימודיו והיה חסר הכשרה מקצועית, נשא ונתן בזמן שירותו באושוויץ עם מהנדסים ומנהלים של חברת IG-Farben. המקורות המעטים המכילים

³⁴ למשל עדויותיהם של יהודים גרמנים אחדים, שתחילה גורשו לריגה ולאחר מכן נלקחו למחנה הריכוז שטוטהוף. עדויות אלה נמצאות בעיקר בתוך: NSM, StA Bochum, vol. 8992, 9043.

חומר על האופן שבו ראו אנשים אלה את עצמם מלמדים, שהם היו מלאי התפעלות מעצמם ומן התפקיד והמעמד שבהם החזיקו – אשר לא היו מוכשרים למלאם לא מצד השכלתם ולא מצד כישוריהם האינטלקטואליים.

בשל פעילותם ארוכת השנים במחנות הריכוז לא גילו אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז (גם מפקדי של פול) לא רצון ולא יכולת לסייע באימוץ הקו החדש. המאסר במחנה ריכוז המשיך לעמוד בסימן של התעללויות והתעמריות, אלימות ומוות. יתרה מכך, השחיתות וההתעשרות האישית לא זו בלבד שלא פחתו, אלא אף התרחבו, והמשיכו להיות מקווי המהות של המערכת. המפקדים של פול, והס"ס בכללותו לא היו מסוגלים לארגן תשלובות חימוש ענקיות בנות 10,000 עובדים ויותר, על אחת כמה וכמה באופן אפקטיווי. מה שלפני-כן עוד היה בבחינת "בית עבדים" בר-שליטה (ארנסט יונגר), הפך עתה למכונת מוות שטרם נראתה כמותה. כדי להעביד באופן אפקטיווי 25 אחוזים מן האסירים, הורעבו 75 אחוזים והופקרו לגווע. כאן מתגלה לעין החובבנות המחרידה, בשילוב עם ההתרגלות לרצח המונים כפתרון קל לבעיות מורכבות. מלאכת הארגון הופקדה בידי אנשים בינוניים, בעלי יומרות של גדולה ומושחתים, שהמשימה היתה הרבה מעבר ליכולתם, אנשים שהתהדרו בחשיבותם ונשאו ברמה את ה"אידיאליזם" שלהם כמין דגל זוהר, אך למעשה כמשקל-נגד לאוזלת-ידם.

כניסתם לתפקיד של מפקדי פול חלה בתקופת ההתרחבות האדירה של מערכת מחנות הריכוז ושל העלייה המהירה במספר האסירים, וכן של ההקמה החפוזה של מחנות חיצוניים. החל ב-1943, ובמידה מוגברת מ-1944 ואילך, אנו עדים לאנדרלמוסיה הולכת וגוברת במחנות הריכוז, להרעה דרסטית בתנאי המאסר ולתחילתה של תמותה המונית בסדר-גודל מחרידים. הביקוש לידיים עובדות בתעשיית החימוש, שגדל בשנה האחרונה למלחמה בשיעור חסר תקדים ונבע מניסיונה של הנהגת הס"ס למנוע בכל מחיר את התבוסה הצבאית שהלכה והסתמנה, הביא לעלייה מחודשת במספר אסירי מחנות הריכוז ובמספר מחנות החוץ. בעקבות גלי מאסרים נרחבים וחסרי-הבחנה (עתה גם במערבה של אירופה ובצפונה), שליוו את נסיגת הגייסות הגרמניים, עלה מספר אסירי המחנות באוגוסט 1944 ל-524,286, ובינואר 1945 נמצאו בידי ס"ס-מחנות-הריכוז 714,211 אסירים.³⁵ פרט לכך הביא הביקוש המוגבר לכוח עבודה לנטישתו באפריל 1944 של העיקרון שנקבע ב-1942 לשמור את שטח הרייך נקי מיהודים (judenfrei) ולרצוח את יהודי אירופה ב"מזרח". נוסף על כך פונה חלק ממערכת ההשמדה של המשד הראשי למשל ולמינהל של הס"ס ב"מזרח". בתחילת אביב 1944 הועברו בתוך זמן קצר רבבות רבות של אסירים יהודים למחנות ריכוז בשטח הרייך גופו. הגודש הדרמטי שנוצר במחנות הריכוז הביא להרעה מסוכנת בתנאי המאסר. רוב אסירי מחנות הריכוז סבלו מדלדול חמור במשאבים, בד בבד עם החרפת ההתעללויות

³⁵ דוח מספרי של המשד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס מ-15 באוגוסט 1944, מסמך נירנברג NO-399; רשימת מחנות הריכוז ומספר האסירים בהם מ-1 ומ-15 בינואר 1945, BAL, Slg, Schunacher/329.

וה"עונשים" והרחבת העסקתם ב"עבודות". בקרב האסירים החלה תמותה המונית בממדים שעד לאותה עת לא היו ידועים ברייך.

בידינו מקורות מעטים בלבד המאפשרים לשחזר את התגובות הסובייקטיביות של המפקדים לנוכח הקטסטרופה שחוללו במו ידיהם. אף-על-פי-כן לא פרש איש מהם מן השירות. הם האמינו שעל-ידי החרפת הטרור נגד האסירים והעמדת פקודים למשפט צבאי על עבירות משמעת יעלה בידיהם לבלום את התפוררות שלטונם. היה מנוי וגמור עמם לדבוק בגרסתם, ביניהם לבין עצמם ובציבור – למרות, או דווקא מפני שמערכת מחנות הריכוז הלכה והתמוטטה סביבם, כוחות בעלות-הברית הלכו והתקרבו אליהם ומחנות הריכוז הפכו למחנות מוות – שהם ממשיכים לחלוש על ממלכה אדירה ושולטים בה שלטון ללא מצרים. מקס פאולי ורודולף הס, למשל, ראו בפורענות המסתמנת "אתגר" שיש להתמודד עמו אך ורק ב"עמל מפרך". פאולי העמיד כנגד הכאוס את עקרונות חייו: "כוח" ו"עבודה", שרק באמצעותם הוא מסוגל למצוא "סיפוק פנימי" – כך כתב פאולי ב-30 בדצמבר 1944 במכתב לאחד הממונים עליו לשעבר.³⁶ ככל שהמציאות נעשתה כאוטית יותר, וככל שקרבה עת חורבן עולמם, כן גברה דבקותם ב"אפקטיביות" וב"הגינות". אולם למעשה הפך שלטונם זה כבר לחזון תעתועים, והאידיאלים של "עבודה מפרכת" ו"הגינות" שלהם הטיפו למגן.

עד ל"חורבן" עולמם ניסו כל מפקדי המחנות ניסו לשמור על "כושר התפקוד" שלו. את האחריות לכישלון מאמצייהם תלו בממונים עליהם, במפקדי המחנות האחרים, בפקודיהם או באסירים, אולם בראש וראשונה ב"נסיבות", או – כטענתו של הס – ב"מלחמה". המלחמה הסתברה בסופו של דבר – כך פירש הס את דרך חייו – כ"חזקה" יותר. עליה אין "רצונו" של היחיד יכול לגבור.³⁷ גם בפרשנות זו עדיין המשיכו לדבוק בהשקפת העולם הנאצית, שאינה מפרשת את המציאות כתוצר של המעשה האנושי, אלא כמילוי של חוקי חיים קבועים, כניצחון החזק על החלש.

אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז הכינו את בריחתם במשותף. ניתן להצביע על שני מסלולי ויעדי מילוט: "מצודת האלפים" (Alpenfestung) בחבל אווסה (Ausseer Land), ו"מצודת הצפון" (Festung Nord) בשלזוויג-הולשטיין. אף שהמקורות אינם מאפשרים לקבוע אם היו בנמצא תוכניות קונקרטיביות להמשך הדרך מיעדים אלה, או שמא היו אלה תעתועי דמיון גרידא, מתבררים שני דברים: ראשית, שממארו 1945 ואילך שאף ס"ס-מחנות-הריכוז להעביר למקומות אלה את רוב האסירים (מן הסתם כדי להמשיך לשלוט בהם – לתכלית זו או אחרת), שנית, שכל המפקדים שעדיין היו פעילים בתפקידם, פרט לשניים, יצאו בלוויית מטות הפיקוד שלהם ומשפחותיהם אל נתיבי המילוט הללו. לנתיב המילוט הצפוני נודעה

³⁶ מכתב מאת פאולי אל הילדברנדט מ-30 בדצמבר 1944, BAL, התיק האישי של פאולי, OSS.

³⁷ רישום של הס, ארכיון המוזיאון הממלכתי באושוויץ, משפט הס, H 21 b, Bl. 225, 234, 242, 248. השוואה: Höß, *Kommandant*, pp. 140-143

חשיבות מיוחדת, כיוון ששימש גם את חטיבת המשרדים D במשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס וגופים מרכזיים נוספים במגנן הטרור של הס"ס. אזור שלזוויג-הולשטיין הפך באביב 1945 למקום כינוס של צמרת המשרד הראשי לביטחון הרייך, של המשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס, של הגסטפו ושל ההנהגה הארצית של הס"ס. עובדה מוכחת היא, שלפחות ארבעה מפקדי מחנות ריכוז – פאולי, הופה, קיינדל והס – נפגשו בסוף אפריל או בתחילת מאי בפלנסבורג (Flensburg) בפעם האחרונה עם הימלר. במשפטם, ולנוכח הגדרתם את עצמם כמנהיגי ס"ס אידיאליים, תיארו הארבעה את המפגש עם הימלר כמאכזב. שכן הימלר לא פקד עליהם "למסור את נפשם למען הרעיון", דבר שנהג להטיף לו, אלא המליץ לפניהם לחפש להם מסתור ולהיעלם בשורות הוורמכט.³⁸ משהתמוטט עליהם עולמם נמלטו אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז – בשלזוויג-הולשטיין או בדרום גרמניה – מצוידים בשמות חדשים ובניירות מזויפים.

אינטגרציה בחברה שלאחר המלחמה?

ככל שניתן היה לחקור סוגיה זו עלה בידי חלק ניכר מן האליטות הנאציות לעבור אל החברה שלאחר המלחמה בגרמניה הפדרלית ולמצוא בה את מקומם. דבר זה אמר הן על מי שמכונים פושעי-שולחן-הכתיבה (Schreibtischtäter) (למשל משפטנים או מומחי מינהל) והן על מי שנשאו באחריות למדיניות ההשמדה, למשל אנשי המשרד הראשי לביטחון הרייך.³⁹ לגבי ס"ס-מחנות-הריכוז מתקבל ממצא שונה.

אחוז ניכר מראשי המחלקות ומפקדי מחנות הריכוז נפל בתוך זמן קצר בשבי בעלות-הברית. אנשים אלה נכלאו ביחד במוסדות כליאה מסוימים – למשל במחנות הכליאה נוינגמה ווסטרטימקה (Westertimke), או בבתי הכלא הצבאיים לנדסברג (Landsberg) וורל (Werl). בסביבה אנושית זו, מנותקים מן העולם החיצוני ושרויים בלחץ החקירות בידי בעלות-הברית, פיתחו אנשים אלה גישה פאתטית, אם כי עקבית מבחינת השפקת עולמם: הם ראו והציגו את עצמם כקורבנות "משפט המנצחים" (Siegerjustiz) של בעלות-הברית וה"יהדות העולמית", ודימו עצמם קדושים מעונים. שורה של אנשים העניקה לתעמיד (פוזה, Haltung) זה חיזוק רב: בנות-זוג ובני משפחה אחרים, פקודים לשעבר ו"חברים לנשק", ובייחוד ניצולי מחנות ריכוז אחדים.

ה"תחום האפור" (Grauzone) של מחנות הריכוז (פרימו לוי) לא התפוגג כשהקיץ הקץ על הרייך השלישי. הוא המשיך להתקיים גם בשנים שבהן חל בגרמניה שלטון החוק הצבאי של

³⁸ Höß, *Kommandant*, p. 148. גם הופה תיאר ב-1953 בצורה דומה את דבריו של הימלר – אם כי בחקירתו על-ידי פרקליטות המדינה הפדרלית הגרמנית ניכר הפער בין שמונה השנים מן האירוע, ובעיקר כוונתו של הופה לצייר את המפגש עם צמרת ההנהגה הארצית של הס"ס כאירוע בגלי ככל האפשר. חקירתו של הופה ב-29 בדצמבר 1953, NSM, StA Bochum, vol. 9041, Bl. 677R.

³⁹ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, 2nd ed., Munich 1997.

בעלות-הברית (ואף מעבר לתקופה זו). אנשי הס"ס לשעבר ואסירים שמלאו תפקידים במחנות נפגשו פנים אל פנים בבתי הדין הצבאיים של בעלות-הברית, כשהם משמשים עדים ונאשמים אלה כנגד אלה. ניצולים רבים שהיו בעלי תפקידים במחנות העידו לטובת אנשי הס"ס במטרה להסיח את הדעת ממעורבותם שלהם בפשעי הס"ס. אחרים שוחדו על-ידי נשות אנשי ס"ס לשעבר. מעבר לכך האמינו ניצולים רבים (לרוב גרמנים), מתוך תחושת צדק סובייקטיבית, שמחובתם להעיד ולאשר כי מפקד המחנה הנאשם – למשל וייס, פיסטר או הסברק – גילה כלפיהם, בהשוואה לקודמו – למשל פיורקובסקי, קוך או רדל – יחס "הוגן" ו"קורקטי" יחסית.

דימוי מנהיג הס"ס ה"הגון" וה"קורקטי", שעדים רבים העידו עליו בבתי המשפט בשבועה, אפשר לאנשי הס"ס הנאשמים להציג הופעה מכובדת וגאה מול ה"מעצמה המנצחת". פרט לכך, תחת כובד משקלן של העובדות שהעלו בית המשפט והניצולים על הפשעים ההמוניים שבוצעו במחנות הריכוז, הפכו תדמית ה"הגינות" ודימוי מנהיג הס"ס האידיאלי והתגבשו בבית המשפט לאסטרטגיית צידוק והגנה. התפיסה והלגיטימציה העצמית, הזיכוי העצמי וההגנה התמזגו למקשה אחת. אף שהשופטים הצבאיים של בעלות-הברית התרשמו פה ושם מטענת ה"הגינות", בפרט זו של מפקדי המחנות, הם לא ניקו מאשמה ומאחריות אף לא אחד מהם. 18.4 אחוזים מראשי המחלקות ו-39 אחוזים ממפקדי המחנות ששירתו בתפקיד זה מ-1939 הועמדו למשפט בבית דין צבאי של בעלות-הברית, נדונו למוות והוצאו להורג עד תחילת שנות ה-50.⁴⁰ אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז הוצגו על-ידי דעת הקהל העולמית, השופטים הצבאיים של בעלות-הברית והחברה הגרמנית במידה רבה כסמל לזוועות הנאציזם. פשעיהם נעשו במקומות ששכנו בלב הרייך הגרמני ונחשפו לעיני העולם בשלב מוקדם על-ידי הפצת תצלומים מברגן-בלזן ומדכאו.⁴¹ אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז, בניגוד ל"פושעי-שולחן-כתיבה" רבים, או פושעים נאצים שבצעו את פשעיהם ב"מזרח", לא שוחררו מסיבות אלה על-ידי בעלות-הברית היישר אל החברה הגרמנית שלאחר המלחמה.

אולם מתחילת שנות ה-50 החלו בעלות-הברית המערביות לבטל יותר ויותר הרשעות ולחון את פושעי המלחמה הגרמנים או להמתיק את העונשים שנפסקו. פטור מעונש ניתן אפילו לפושעים שהורשעו בעוון ביצוע מעשי זוועה במחנות ריכוז. אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז ששוחררו מכלא בעלות-הברית (רובם ככולם לגרמניה המערבית), מצאו עצמם במציאות פוליטית וחברתית שונה בתכלית. בשלב ראשון הם רכשו להם מעמד מקצועי וחברתית

⁴⁰ אף מפקד שכבר שירת בתפקידו בשלב הראשון של איוש התפקידים לא הועמד לדין בבית דין של בעלות-הברית או בבית משפט גרמני. מבין מפקדי המחנות שנדונו למוות הוצאו להורג אחד-עשר (האחרון מקבוצה זו במאי 1950); שלושה נפטרו בכלא בעלות-הברית.

⁴¹ על תגובת ארצות-הברית בשאלת שחרור מחנות הריכוז בתוך: Robert H. Abzug, *Inside the vicious Heart. Americans and the Liberation of Nazi Concentration Camps*, New York, Oxford 1985; Marcia Feldman (ed.), *Liberation of the Nazi Concentration Camps 1945. Eyewitness Accounts of the Liberators*, Washington 1987

בהתאם למוצאם והשכלתם, בדרך כלל במעמד הבינוני. ואולם עבודת החקירה הנמרצת של פרקליטות המדינה לא הניחה להם לחוש ביטחון במעמדם. עד 1967 נערכו חקירות נגד 16.5 אחוזים מראשי המחלקות ונגד כל מפקדי מחנות הריכוז ששירתו בתפקידיהם מ-1939 ואילך. חקירות רבות התנהלו במשך שנים ארוכות, ולא אחת נעצרו הנחקרים לתקופות קצרות או ממושכות לצורכי חקירה. אולם רוב ההליכים הופסקו ללא תוצאות, ואחוז זעום בלבד מהם הסתימו בהרשעה.

מניעי הפושעים

השאלה מה הניע את הפושעים הנאצים למעשיהם הרצחניים היתה נושא לוויכוחים לוחטים הן בקרב ההיסטוריונים והן בציבור הרחב – כפי שמעיד הוויכוח שהתלקח על ספרו של גולדהגן.⁴² מול דגמי ההסבר החד-ממדיים, שנבנו באופן תיאורטי, בין שהם מורכבים ושואבים את השראתם מן הסוציולוגיה של השלטון, כמו ה"כוח האבסולוטי" של וולפגנג סופסקי (Sofsky), ובין שהם כוללניים כמו תזת ה"אנטישמיות החסלנית" (eliminatorischer Antisemitismus) של דניאל יונה גולדהגן, שייחד את "הגרמנים", ניצב קומץ עבודות אמפיריות – למשל מחקרו של אולריך הרברט על ורנר בסט (Best) או עבודתו של הנס ספריאן על אנשי אייכמן. תנאי חיוני לחשיפת מניעי הפושעים ולהסברת מעשיהם באמצעות מודל שאינו רק הגיוני כשלעצמו, אלא מודל שנמצא לו אישוש אמפירי, הוא מקורות סובייקטיביים של עדויות מפי הנפשות הפועלות ההיסטוריות עצמן. במקרה של ורנר בסט, או של צמרת המשרד הראשי לביטחון הרייך נשתמר שפע של מקורות כאלה. מסמכים רבים מאותה תקופה, פרי עטם של הסובייקטים ההיסטוריים, מספקים מידע על הביוגרפיות שלהם, ואל אלה מצטרפים עדויות רבות שהושמעו בבתי משפט לאחר המלחמה (המתאפיינות בתדמיות ובאסטרטגיות, ועם זאת מאלפות ביותר). לגבי אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז לא נשתמרו אלא מקורות מעטים ביותר מסוג זה. מסמכים בעלי תוכן סובייקטיבי מן התקופה אינם מצויים בשפע, והתבטאויות הנוגעים בדבר בבתי המשפט (בייחוד בבתי הדין הצבאיים של בעלות-הברית) על קורות חייהם ועל מניעיהם דלות ביותר מצד כמותן ואיכותן. עקב מצב המקורות לא ניתן לכתוב ביוגרפיות של האנשים הללו שיעמדו באמות המידה של המחקר הביוגרפי. ככל שניתן לחשוף מניעים, ניתן לדלותם בדרך ההיסק; מתוך פסיפס העדויות, מהודאות האנשים הנוגעים בדבר בבתי משפט לאחר המלחמה וממצאי המחקר

⁴² Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, German ed., Berlin 1996 [דניאל יונה גולדהגן, *תליינים מרצון בשירות היטלר. גרמנים רגילים והשואה*, תל אביב 1998]; ביקורת על גולדהגן בתוך: Dieter Pohl, "Die Holocaust-Forschung und Goldhagens Thesen", in: *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, 45, 1997, pp. 1-48; Ruth Bettina Birn, "Revising the Holocaust", in: *The Historical Journal*, 40/1, 1997, pp. 195-215

ההיסטורי, המכילים מידע על הוויית המחנות ועל המעשים הקונקרטיים של אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז.

מה שנראה במבט ראשון כבעיה של המסירה ההיסטורית, מוליך בהתבוננות מקרוב אל לוז הבנת האנשים הללו. האנשים הנחקרים אינם אינטלקטואלים או אקדמאים, אין הם בני המעמדות הבורגניים (המשכילים), שבהם מקובל בביוגרפיה האישית, לגבש את הזהות האישית בצורה מושכלת ולעלות דברים אלה על הכתב. על אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז לא זו בלבד שלא נשתמרו מקורות סובייטיים, שהיו עשויים לשפוך אור על מניעיהם – מסמכים כאלה לא היו קיימים מעולם.

לעומת זאת, ומאותה סיבה, הדבר המאפיין את האנשים המתוארים, שרובם ככולם באו ממעמדות הביניים בחברה של ויימאר, הוא שתיקתם לגבי חייהם ומעשיהם. הם חסרו את היכולת האינטלקטואלית להרהר במניעיהם או לפתח קונצפציה של פעולה, ואף לא ראו להם צורך בכך. הם ראו עצמם כאנשי מעשה, כמי שתרגמו לשפת המעשה, בלי להאריך במחשבה, את השקפת העולם הנאצית. הדבר שהיה חשוב להם היה לאו דווקא הדרכה תיאורטית (אף שבתקופת הכשרתם מן הסתם זכו לעתים גם להדרכה כזאת), אלא יכולתם להסתמך על אוריינטציה פוליטית בסיסית ומעניקת לגיטימציה, שאפשרה להם לראות את מעשיהם כחוקיים.

כגורם חשוב במעשיהם הסתברה הרשת החברתית מרובת הקישורים של ס"ס-מחנות-הריכוז. החיברות המשותף בשירות ומילוי התפקיד הביאו אצלם להתגבשות רעיונות כיצד יש לנהל מחנה ריכוז וכיצד להתייחס לאסירים. אנשים אלה תרגמו לשפת מעשה רצחנית את מה שנחשב בקבוצתם לקונצנזוס, והוא, אם למנות את הדברים החשובים ביותר, שחובה "לשמור" (verwahren) "עבריינים" ו"אסוציאלים" במחנה ריכוז; שאסירים חולים ותשושים הם "נטל" (Last) שיש להיפטר ממנו; שיש להוציא להורג "קומיסרים רוסים" שרצחו חיילים גרמנים בצורה בלתי אנושית; שיש לחסל את היהודים.

אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז שאבו את מניעיהם ואת הידע שהנחה אותם במעשיהם לא מספרים, דיונים, "הדרכה רעיונית" או ניתוח אינטלקטואלי. מה שהנחה אותם היה ה"שכל הישר" שלהם. על שאלתו של פרקליט מדינה בגלל מה נתלו שני אסירים, השיב מפקדו של הכלא למעצר מונע באושוויץ במשך שנים ארוכות פרנץ הופמן: "כפי שכבר הדגשתי פעמים רבות, בתור קצין ס"ס מעולם לא למדתי על החוק הפלילי ועל דיני עונשין. אבל זה היה כך, שכבר בתור בן-אדם ידעתי על איזו עבירה גזרו עונש מוות ועל איזו לא.⁴³ ה"שכל הישר" או ה"שכל היומיומי" מתאר את העקרונות שהנחו את הסובייקט (ההיסטורי), שנתפסו באותה

⁴³ חקירתו של הופמן ב-22 באפריל 1959, SLF, ההליך המשפטי נגד מולקה ואחרים, 4 Ks 2/63, vol. 9, Bl. 1370. (ההדגשה שלי).

Georg Lilienthal, *Der "Lebensborn e.V.". Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik*, Frankfurt 1993, p. 14

חברה ספציפית כ"נורמליים" וכאלה שאין להרהר אחריהם, עקרונות שניתן להגשים ללא מחשבה יתרה. ההסתמכות על עקרונות תיאורטיים או על נורמות שהיו מקובלות מחוץ לקבוצה זו נראית לעומת זאת כמיותרת ומפוקפקת. בהקשר הנדון כאן קיפל בתוכו ה"שכל הישר" (שבשאלונים האישיים הוגדר תמיד כקטגוריה עצמאית ונענה בתשובה הסטריאוטיפית "קיים") משמעות מחרידה. יש לראות בו קוד להשקפה גזענית ואנטישמית בקרב אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז, שלאורו פעלו אנשים אלה כמעט באופן רפלקסיווי – הקשר זה הוא מפתח חשוב להבנת ס"ס-מחנות-הריכוז.

אנשי ס"ס-מחנות-הריכוז ידעו, או סברו שהם יודעים, שהימלר, ובסופו של דבר היטלר, דרשו מהם בדיוק זאת. מבחינה זו ממחישה דוגמת ס"ס-מחנות-הריכוז את מהות משטר הטרור הנאצי בכללותו, והיא, ש"מנגנון הטרור פעל הודות לשאיפת אנשיו "למלא את רצון הפירר", או את מה שחשבו לרצון הפירר.⁴⁴

**מקור: המאמר מבוסס על מחקרי על "ס"ס מחנות הריכוז", העומד לראות אור בדפוס:
Karin Orth, *Die Konzentrationslager-SS. Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien*, Göttingen 2000**

⁴⁴ Georg Lilienthal, *Der "Lebensborn e.V.". Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik*, Frankfurt 1993, p. 14